

УДК 343.983:343.144

Рогатюк Ігор Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

Rohatiuk Igor – PhD in Law, Associate Professor, Honored Lawyer of Ukraine, applicant of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs

РОБОТА З РЕЧОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF WORK WITH MATERIAL SOURCES OF FORENSIC INFORMATION WHEN INVESTIGATING CRIMES

Розкрито теоретичні та практичні аспекти роботи з речовими джерелами криміналістичної інформації під час розслідування злочинів. Проаналізовано правову природу таких джерел, визначено головні етапи роботи з окремими їх категоріями під час розслідування злочинів.

Ключові слова: криміналістична інформація; речові докази; судова експертиза; розслідування злочинів.

Раскрыты теоретические и практические аспекты работы с вещественными источниками криминалистической информации при расследовании преступлений. Проанализирована правовая природа указанных источников, определены основные этапы

работы с отдельными их категориями в процессе расследования преступлений.

Ключевые слова: криминалистическая информация; вещественные доказательства; судебная экспертиза; расследование преступлений.

The article notes that criminal activity is a form of practical activity and involves a process of human interaction with the environment. In addition, regardless of the types and forms, it is always material. Such interaction is accompanied by the formation of traces-images, «marks» of committing a crime at the scene, which is the source of forensic information. Because of committing crime, they are kept for some time after the end of its existence, creating objective conditions for the cognition of the phenomenon that existed in the past. Thus, an investigation a specific procedural form of cognition of criminal activity is carried out in consideration of the detected traces and always lags behind the fact of committing a crime. This leads to some epistemological (cognitive) and procedural difficulties when establishing events of the crime and certain elements of corpus delicti, involvement of a person in committing a crime.

The analysis of technical and forensic provision of criminal proceedings in Ukraine over the last year shows an objective picture of current problems of tactical and methodological technical and forensic provision of their investigation.

The necessity to use expertise at all stages of a criminal proceeding is the requirement of our time, which not only provides law enforcement needs on the effectiveness of collection, verification and evaluation of evidence, but also guarantees the rights of all actors of the process.

Practice shows that, besides a forensic expert, a biologist expert is additionally required for the work with biological objects at the scene, such expert will be able to find and seize traces professionally and competently, give search information directly at the scene, having done the rapid analysis of the revealed traces.

Thus, the activity of the pre-trial investigation bodies, which includes searching, revealing and fixing sources of forensic information, as well as presenting them as evidence, is multifaceted, diverse in nature, and requires not only forensic expertise, but also

expertise such natural and technical sciences as physics, chemistry, biology, anatomy, physiology, psychology, forensic medicine, etc.

Nowadays there are a number of problems impeding effective work of law enforcement bodies as regards revealing, fixing and securing material sources of forensic information, that cause an increase in the number of unsolved crimes. There is an urgent need for qualified specialists in various fields of science, as well as adequate financial support of their activities.

Keywords: forensic information; evidence; forensics; crime investigation.

Злочинна діяльність є різновидом практичної діяльності та передбачає процес взаємодії людини з навколишнім середовищем. Крім цього, незалежно від її видів і форм, вона завжди є матеріальною. Така взаємодія супроводжується утворенням слідів-відображень, «відбитків» учинення злочину на місці події, що є джерелом криміналістичної інформації. Унаслідок учинення злочину вони зберігаються певний час після закінчення її існування, що створює об'єктивні передумови для пізнання явища, яке існувало в минулому. Таким чином, розслідування як специфічна процесуальна форма пізнання злочинної діяльності здійснюється з урахуванням виявлених слідів і за часом завжди відстає від факту вчинення власне злочину. Це призводить до певних ґносеологічних (пізнавальних) і процесуальних труднощів під час установлення події злочину й окремих елементів складу злочину, причетності особи до вчинення злочину.

Сліди злочину в широкому розумінні, як будь-які відображення події, є наслідком взаємодії злочинця (безпосередньо або опосередковано) з навколишнім середовищем. Відображення злочинної події (сліди) містять інформацію про обставини й особу, яка її вчинила. Утворення слідів відбувається відповідно до визначених об'єктивних закономірностей, пізнання яких дає змогу розробляти науково обґрунтовані прийоми й методи роботи з ними. Отже, унаслідок злочину утворюються відображення (сліди), що є джерелом інформації про нього.

Аналіз стану техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень в Україні протягом останнього року демонструє об'єктивну картину наявних проблем тактичного та методичного техніко-криміналістичного забезпечення їх розслідування.

Необхідність використання спеціальних знань на всіх етапах кримінального провадження є вимогою сьогодення, яке не лише забезпечує потреби правоохоронних органів щодо ефективності збирання, перевірки та оцінки доказів, а й гарантує дотримання прав усіх учасників процесу.

Відомо, що речові джерела криміналістичної інформації дають змогу визначити об'єкт, який їх залишив, установити окремі ознаки цього об'єкта і, зрештою, ідентифікувати його. Речові джерела містять значний обсяг інформації, проте сучасна криміналістична практика використовує лише її частину.

На місці події зазвичай є чимало речових об'єктів, багато з яких не стосуються події злочину, який розслідують. Тому важливо виділити із загальної маси об'єкти, залишені саме особою, яка вчинила злочин, щоб швидко й оперативно встановити її і притягнути до кримінальної відповідальності.

Окрім цього, на практиці експерти нерідко стають свідками фактів, коли не особи, які вчинили кримінальне правопорушення, а саме співробітники міліції, з огляду на свій непрофесіоналізм, спричиняють зникнення джерел інформації про подію злочину. Якщо інформацію про подію злочину неможливо відновити за допомогою показань свідка й потерпілого, то знищені сліди злочину відновленню не підлягають. Головною причиною знищення слідів злочину є недостатність належних професійних умінь і навичок слідчих та прокурорів, недотримання правил поведінки під час проведення слідчих (розшукових) дій загалом, особливо під час проведення огляду місця події.

Саме вміння дати правильну оцінку речовим об'єктам, знайденим на місці події, і зафіксувати їх з дотриманням вимог норм Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, відіграє першочергову роль під час розслідування злочинів.

Окрім питання роботи з речовими джерелами криміналістичної інформації досліджено в працях таких учених-

криміналістів і практиків: Т. В. Авер'янова, В. Д. Басая, В. П. Бахіна, Р. І. Балагути, Р. С. Белкіна, П. Д. Біленчука, Т. В. Варфоломєєвої, В. К. Весельського, В. Г. Гончаренка, Г. Л. Грановського, О. П. Дубового, А. В. Іщенко, Є. Д. Лук'янчикова, Н. П. Майліса, В. А. Образцова, Е. Р. Росинської, М. В. Салтєвського, П. Ю. Тимошенка, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька та ін.

Термін «криміналістична інформація» в юридичній літературі почав використовуватися з появою наукових праць, автори яких досліджували проблеми боротьби зі злочинністю, питання розслідування злочинів, автоматизації, алгоритмізації та комп'ютеризації криміналістичної діяльності.

Одним із найпоширеніших видів юридичної інформації є криміналістична. Ця інформація виникає в процесі криміналістичної (слідчої, експертної, судової) діяльності й використовується під час розслідування злочинів, з'ясування об'єктивної істини.

Криміналістична інформація – не просто сукупність будь-яких відомостей. Вона дає змогу встановлювати обставини події злочину, власне злочинця, засоби вчинення злочину, безпосередній предмет злочинного діяння та його слідову картину.

Джерелами криміналістичної інформації, на думку вчених-криміналістів П. Д. Біленчука, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко, є матеріальні об'єкти в широкому їх розумінні, що причинно пов'язані з подією злочину, оскільки остання розвивається в матеріальному середовищі [1, с. 33].

До найбільш поширених речових джерел інформації належать сліди, які за своєю суттю є матеріальними й ідеальними продуктами механізму злочину, тобто результатом взаємодії суб'єктів злочину між собою та матеріальним середовищем.

Досліджуючи природу слідів речових джерел криміналістичної інформації слід зауважити, що вони передусім є носіями інформації про події минулого, оскільки відображають властивості предметів і явищ, що їх залишили.

Сліди є одним із найефективніших засобів установлення об'єктивної істини під час розслідування та судового розгляду кримінального провадження.

Діяльність щодо виявлення, фіксації, дослідження, оцінки й використання слідів – джерел інформації (фактичних даних)

становить суть розслідування. Саме тому вміння «читати» сліди злочину – одне з головних завдань співробітників правоохоронних органів.

Справжню революцію в криміналістиці здійснив метод генотипоскопії (генної ідентифікації або генної дактилоскопії). Він ґрунтується на тому, що кожна людина має чітко визначену, тільки їй властиву, незмінну впродовж життя індивідуальну ознаку – певну характеристику ДНК (схожість може бути тільки в однопіччєвих близнюків). Порівняння знайдених слідів із біологічними виділеннями підозрюваної особи дає змогу з достовірністю підтвердити або спростувати її причетність до злочину [2, с. 93].

Дослідження, проведені останніми роками (з огляду на розроблення та прийняття нового КПК України), підтвердили, що створена завдяки наявному досвіду система доказів є універсальною, передбачає використання в кримінальному процесі будь-якої необхідної для вирішення справи інформації. Інша річ, наскільки повно використовуються відомості, які можна об'єктивно отримати, адже, керуючись положеннями нового КПК України і не відступаючи від установлених ним правил, висококваліфікований слідчий отримає процесуальним шляхом докази, необхідні для правильної кваліфікації вчиненого кримінального правопорушення та притягнення особи до кримінальної відповідальності, завдяки чому розкриє злочин. Водночас інший слідчий, з нижчим рівнем кваліфікації, який не має належних професійних знань і досвіду, не зможе встановити особу, яка вчинила злочин та притягнути її до відповідальності.

Слідчий або прокурор первинно аналізують інформаційні сигнали, а не докази. Початкова криміналістична інформація зазвичай закодована (у пам'яті свідків, зброї, слідах взуття злочинця та ін.). І лише її декодування (допит свідків, дослідження зброї, взуття) породжує докази, виявляє зв'язок досліджуваних джерел інформації з предметом доказування.

Так, відомості, отримані від особи, дають можливість слідчому не тільки пізнати невідомі до цього обставини справи, а й поєднати їх між собою. За допомогою речових джерел інформації це вдається значно рідше. Тому робота з особою та

відомостями, отриманими від неї, має особливо важливе значення під час провадження в справі [3, с. 1].

Огляд місця події найчастіше є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, саме тому він є єдиною слідчою дією, яка в невідкладних випадках може бути проведена до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду (ч. 3 ст. 217 КПК України) [4]. Під «невідкладними» слід розуміти такі випадки, коли зволікання з оглядом може призвести до негативних наслідків для кримінального провадження – зникнення слідів кримінального правопорушення, об'єктів, що можуть стати згодом речовими доказами, тощо.

Огляд – це слідча дія, що полягає в безпосередньому сприйнятті зовнішніх ознак матеріальних об'єктів із метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення.

Мета огляду – виявлення відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення та їх фіксація [5, с. 510].

Залежно від об'єкта можна виділити такі види огляду: 1) огляд місця події; 2) огляд місцевості; 3) огляд приміщень; 4) огляд речей; 5) огляд документів; 6) огляд трупа. Кожний із видів слідчого огляду має свої специфічні особливості, що визначають порядок його проведення. Водночас існує низка положень процесуального й тактичного характеру, загальних для всіх видів оглядів.

Місце події може не співпадати з місцем учинення злочину. Якщо злочин учинено в одному місці, а сліди його знайдено в іншому, то в матеріалах кримінального провадження фігуруватиме і місце злочину, і місце події. Якщо ж злочин учинено в тому місці, у якому було знайдено його сліди, місце злочину й місце події співпадають. Починаючи огляд, слідчий може ще не знати, чи є подія, сліди якої знайдено в цьому місці, злочином і чи тут його вчинено. Проте оскільки виявлення слідів події, що потребує розслідування, завжди є подією, то й місце її виявлення – місцем події, а її огляд – оглядом місця події.

Практика розслідування злочинів показує, що одним із факторів, який впливає на ефективність розслідування кримінальних правопорушень, є приховування злочину (негативні

обставини) чи інсценування. Виявити негативні обставини нерідко буває дуже складно, лише інколи вони нібито перебувають на поверхні та можуть сприйматися візуально. Важлива роль у їх виявленні належить спеціальним знанням, набутим завдяки спеціальній (професійній) освіті й досвіду роботи.

Для викриття інсценувань важливе значення має проведення судових експертиз, що можуть дати відповіді на спірні питання відносно істинності події, що відбулася, обставин, у тому числі й негативних, предметів та обстановки злочину. Як свідчить судово-слідча практика, здебільшого саме експертне дослідження сприяє виявленню інсценування. Більше того, воно дає змогу в окремих випадках виявити приховані професійні навички вбивці, а також прорахунки особи, яка готує й інсценує злочин.

Так, наприклад, під час розслідування вбивств призначають не тільки судово-медичну та біологічну експертизи, а й інші види експертиз, у тому числі й дослідження мікрооб'єктів, для чого здійснюють судово-медичний огляд підозрюваного. Адже на його тілі, одязі, взутті, предметах, що були при ньому, можуть залишитися не тільки біологічні виділення та кров потерпілого, а й інші сліди, що свідчать про перебування підозрюваного на місці події: частинки ґрунту, фарба, тканини, а також сліди боротьби (садна, синці, подряпини тощо). Відсутність таких слідів за певних обставин або їх розбіжність із показаннями будуть свідчити про наявність негативних обставин, що є наслідком інсценування [6, с. 91–92].

Висновок будь-якої експертизи є непрямим доказом, оскільки опосередковує результати дослідження певних речових джерел та інших об'єктів за допомогою спеціальних знань. При цьому немає значення, чи є або чи можуть бути прямими або непрямыми доказами самі речові джерела (інші об'єкти). Власне речові джерела чи об'єкти можуть виступати і як прямі, і як непрямі докази, що завжди реалізовується шляхом їх огляду чи особистого дослідження слідчим, суддею або будь-яким учасником досудового слідства чи судового розгляду кримінального провадження. Наприклад, здійснюючи огляд ножа як знаряддя злочину під час кримінального провадження, будь-який учасник судового засідання може в визначеному в

КПК України порядку звернути увагу суду на ті чи інші особливості. Ці факти повинні бути відображені в протоколі судового засідання та можуть розглядатися як докази [7, с. 75].

Зрозуміло, що сліди чи зразки запаху людини зазначені суб'єкти кримінального судочинства оглянути чи особисто дослідити не зможуть, а тому реалізувати ці різновиди речових джерел як прямий доказ неможливо. Іншими словами, речове джерело, яке не може бути безпосередньо сприйняте органами чуття людини, першочергово зором, не може бути головним і прямим доказом.

Слід чітко зрозуміти, що всі дослідження, пов'язані із запаховими слідами людини, ґрунтуються на двох аспектах:

лабораторне (або інструментальне) дослідження слідів запаху людини (полягає в лабораторному дослідженні слідів запаху людини за допомогою вмінь і навичок експерта-одоролога та спеціальної техніки);

одорологічна вибірка, що здійснюється із залученням собак-детекторів.

Кожний із цих аспектів окремо існувати не може, тому на практиці їх необхідно поєднувати, щоб отримати бажаний результат, який полягає в одержанні якомога більшого обсягу правильної одорологічної інформації, що допоможе в розслідуванні злочину.

Зразки запаху людини можуть отримувати як слідчі в процесі відповідної слідчої дії, так й експерти.

У разі експертного виїзду на місце події слідчо-оперативної групи передусім уживають заходів щодо застосування собаки-детектора для позалабораторного дослідження слідів запаху шляхом переслідування злочинця за слідами його запаху на місцевості або пошуку за слідами запаху речей і предметів, що йому належать.

Носії слідів і зразків запаху людини самостійного доказового значення не набувають, за винятком первинних носіїв, які мають доказове значення як знаряддя чи предмет злочину або як інше речове джерело.

У певних слідоутворюючих ситуаціях висновок одорологічної експертизи може розглядатися також як прямий доказ, що може бути доведено. Як уже зазначалося, сліди й

зразки запаху людини є особливим різновидом речових джерел інформації, адже містять окремі молекули пахучої речовини, що за своїми мізерними характеристиками не можуть бути сприйняті безпосередньо візуально, а тому потребують опосередкованих методів якісно-кількісного дослідження.

Сукупність ідентифікаційних генетичних ознак особи має стійкий і незмінний характер упродовж усього життя людини та передається спадково. Це властиво всьому організму людини загалом, його окремим органам, їх елементам. Генетичні ознаки містяться в усіх біологічних слідах. Принцип молекулярно-генетичної ідентифікації ґрунтується на виділенні й очищенні ДНК із досліджуваних біологічних слідів та подальшому вивченні певних ділянок (локусів) молекули.

Усі клітини організму містять ДНК-носії генетичної інформації. Для ДНК-ідентифікації можна використовувати будь-який біологічний матеріал із живого чи мертвого організму, наприклад, кров, сім'яну рідину, слину, корені волосся, шкіру, епітеліальну та кісткову тканини [8, с. 8–9].

Практика свідчить, що для роботи з біологічними об'єктами на місці події, крім спеціаліста-криміналіста, додатково потрібен спеціаліст-біолог, який зможе професійно грамотно знайти й вилучити сліди, дати пошукову інформацію безпосередньо на місці події, виконавши експрес-діагностику виявлених слідів.

Вивчаючи в трасологічному контексті форму, кількість, розташування та взаєморозміщення слідів на одязі й предметах, спеціаліст-біолог здебільшого може визначити умови їх утворення, встановити істотні для справи обставини події. Особливо важлива присутність спеціаліста-біолога під час огляду місця події в разі, коли зловмисник спробував знищити сліди злочину.

З огляду на специфічність слідів біологічного походження й здатність їх до самознищення, важливе значення мають кваліфіковані попередні дослідження, фіксація та правильне вилучення таких об'єктів на місці події, а також правильність упакування, умови збереження речових доказів, їх направлення для експертних досліджень.

Виявлені, вилучені та зафіксовані сліди досліджують, проводячи низку експертиз, зокрема судово-імунологічні,

судово-цитологічні, генотипоскопічні, дослідження волосся людини й тварин, одорологічні.

Джерела інформації, які характеризують особу обвинувачуваного, – це своєрідний матеріал (носії інформації), за допомогою якого слідчий розслідує та розкриває злочин. Без наявності сукупності різних джерел інформації не тільки не можливе розслідування, розкриття злочинів, а й розвиток власне науки криміналістики. Адже її джерелом є практика, дані про ті чи інші закономірності, які вивчає криміналістика. На практиці накопичується значна кількість інформації, без аналізу та систематизації якої неможливо ефективно протидіяти злочинності й притягувати до відповідальності осіб, які вчинили злочин.

Таким чином, діяльність органів досудового розслідування, що полягає в пошуку, виявленні та фіксації джерел криміналістичної інформації, а також представленні їх як доказу, є багатогранною, різноманітною за своєю суттю, потребує спеціальних знань не тільки з криміналістики, а й таких природничих і технічних наук, як фізика, хімія, біологія, анатомія, фізіологія, психологія, судова медицина та ін.

На сьогодні існує низка проблем, що перешкоджають ефективній роботі правоохоронних органів стосовно виявлення, фіксації та збереження речових джерел криміналістичної інформації, що спричиняє збільшення кількості нерозкритих злочинів. Нагальною є потреба у кваліфікованих фахівцях різних галузей науки, а також відповідне фінансове забезпечення їх діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Криміналістика : [підруч.] / Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін. ; за ред. П. Д. Біленчука. – 2-ге вид., допов. та переробл. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.

2. Сопільник Л. І. Робота з речовими джерелами криміналістичної інформації під час розслідування та розкриття злочинів / Л. І. Сопільник, Р. Я. Заяць // Криміналістичний вісник. – 2012. – № 1 (17). – С. 89–95.

3. Томин С. В. Основні етапи роботи з джерелами особистісної інформації у процесі розкриття та розслідування злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид.

наук. : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С. В. Томин. – О., 2007. – 20 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К. : Паливода А. В., 2013. – 328 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] : у 2 т. – Т. 1 / Бандурка О. М., Блажівський Є. М., Бурдоль Є. П. та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

6. Янковий М. О. Викристання спеціальних знань при встановленні негативних обставин під час розслідування злочинів / М. О. Янковий // Криміналістичний вісник. – 2009. – № 1 (11). – С. 89–94.

7. Басай В. Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи) : [моногр.] / В. Д. Басай. – Івано-Франківськ : ВПТ «Вік», 2006. – 502 с.

8. Огляд місця події: виявлення та вилучення об'єктів біологічного походження : [метод. рек.] / авт.-упоряд.: Перлін С. І., Шевцов С. О., Косміна Н. М., Іонова В. В. / МВС України ; Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр. – Х. : ФОП Чальцев О. В., 2009. – 100 с.